

Jan Cholínský: Český politický exil 1948-1989 a problém identity

Motto: Individuální identitu každého člověka kultivuje a prohlubuje sebereflexe, vyhodnocování prožitého a vykonaného - toho co se povedlo i toho, co se nepovedlo. Stejně tak v přeneseném smyslu identitu každého společenství potažmo národa kultivuje a prohlubuje objektivní a pravdivé poznání a vyhodnocení vlastní minulosti - včetně vzestupů a pádů, zásluh a vin.

Dovoluji si na této konferenci připomenout fenomén českého politického exilu z druhé poloviny 20. století tj. odhadem dvou až tří set tisíc lidí, kteří během komunistické nadvlády v Československu „hlasovali nohama“ proti této nadvládě. Mnozí z nich si zároveň útekem do svobodného světa zachraňovali holý život nebo svou osobní svobodu - tedy život vně až příliš „hmatatelných“ plotů a zdí komunistických věznic a táborů.

Problém identity v exilu je jistě zajímavý i v kontextu problému identity současné české společnosti, která sice mluví jedním českým jazykem, ale mnohé významy a pojmy chápe zcela odlišně. Identita vztahující se k hodnotám a tradicím pak dnes činí z česky mluvící společnosti několik vzájemně ne zcela kompatibilních „subnárodů“ - přinejmenším tři: revoluční socialisty, pokrokové humanisty a křesťanské tradicionalisty.

Co se týče dobového chápání a pojetí identity národní, identity kulturní a identity politické - tj. základních prolínajících se sebeidentifikačních prvků - u někdejších exulantů, skutečností je, ať už na to dnes máme jakýkoliv názor, že toto chápání bylo během oněch čtyř desetiletí nejen různé, ale i rozdělující. A právě na zásadní a žel většinou nepřekonatelné rozdíly v identitě exulantů bych zde chtěl alespoň ve stručnosti poukázat.

Národní identita

Zatímco pro jednu část českého exilu existovala z národního hlediska jen identita **česká**, pro druhou část byla neoddiskutovatelnou skutečností pouze identita **československá**, nebo jak se tehdy také říkalo **čechoslovakistická**. Ano, lze namítnout, že zde se jednalo spíše o identitu vázanou ke státu či státnímu útvaru, ale tomu lze zase oponovat, že pro zastánce čechoslovakismu identita národní a státní často splývala.

Poměr Čechů a čechoslovakistů mezi českými exulanty můžeme podle různých indicií odhadovat jako spíše vyrovnaný, byť i u první kategorie převažovali zastánci společného státu. U Slováků tomu bylo jinak. Jejich zdrcující většina se totiž ztotožňovala s identitou slovenskou, a co se týče státu, preferovala program obnovení samostatného Slovenska. Tak tomu bylo po celých 41 let. I přes to, že čechoslovakistická část (tj. vlivnější proud) českého i (marginální skupina) slovenského exilu se snažila vůdčí zastánce této slovenské linie dehonestovat, a navzdory tomu, že reálným americkým zájmem ve studené válce byla československá jednota.

Abych byl konkrétní, slovenští exulanti se ve 40. a 50. letech hlásili zejména ke dvěma nejvlivnějším politickým kulturně-skupinám – Slovenské národní radě v zahraničí (vedené diplomaty Karolem Sidorem a Jozefem Kirschbaumem) a Slovenskému osvobozovacímu výboru (vedenému právníkem a politikem Ferdinandem Ďurčanským) resp. jejich fúzi v 60. letech. V letech 70. a 80. se exiloví i krajanští Slováci v naprosté většině sjednotili (2 milióny členů) ve Světovém kongresu Slováků vedeném nejprve velkopodnikatelem Štefanem B. Romanem a po jeho smrti na sklonku 80. let bývalým hokejistou Mariánem Šťastným.

Co se týče českých exulantů ve 40.–60. letech – oněmi zastánci čechoslovakismu a zároveň československé státní nedělitelnosti byli představitelé Rady svobodného Československa tj. obnovených politických stran poválečné Národní fronty (vedených politiky Petrem Zenklem, Václavem Majerem a Adolfem Procházkou), k nimž se v exilu přidala také

strana agrární (vedená Josefem Černým) a spřízněných kulturních organizací či spolků. Oproti tomu mezi zastánce české identity, kteří deklarovali také vůli plně respektovat státní svébytnost Slováků, patřili: „prchalovci“ (Český národní výbor vedený generálem Lvem Prchalou), federalisté (Sdružení českých demokratických federalistů vedené organizátorem Vladimírem Pekelským a žurnalistou Bohumilem Horákem), křesťanští demokraté (České křesťansko-demokratické hnutí vedené žurnalistou a politickým filosofem Simeonem Ghelfandem a tehdejší dělníkem a později politologem a historikem Josefem Kalvodou), národní demokraté (Československá národní demokracie vedená žurnalistou - redaktorem BBC - Rudolfem Kopeckým).

V 70. a 80. letech z přetrvávajících českých formálně organizovaných i neformálních subjektů navázaly spolupráci se Světovým kongresem Slováků jen Sdružení bývalých politických vězňů v Curychu (s rotujícími předsedy a stálým tajemníkem Evženem Hoffmannem) a Česká světová unie založená v polovině 80. let (v čele s rusistou Liborem Bromem). Spíše formálním a jednorázovým pokusem o komunikaci pak bylo setkání českých příznivců společného státu a zástupců Světového kongresu Slováků zorganizované v roce 1980 sdružením Opus Bonum v západoněmeckém Frankenu, o němž obsáhle referoval známý časopis *Svědectví* vydávaný v Paříži Pavlem Tigridem.

S odstupem času je jasné, že program Slováků, jehož prioritou bylo zřízení samostatného státu, byl plně legitimní. Stejně jako argument těch Čechů, kteří tento program plně respektovali: „Chce-li nějaký národ žít ve vlastním státě, nemůže toto právo upírat jinému národu“. Je pozoruhodné a zarážející - i vzhledem k vývoji po pádu komunismu -, že se v české odborné historické produkci stále objevuje či spíše dominuje interpretace, která sugeruje, že slovenský požadavek státní samostatnosti byl nelegitimní - mj. i pejorativním označováním nositelů myšlenky slovenské samostatnosti (ludáci/ludáci, separatisté).

Kulturní a hodnotová identita

Také zde došlo po únoru 1948 v českém exilu k poměrně výraznému rozdělení, i když se navenek neprojevovalo tak vyhrcozeně jako implikace národního cítění a intenzivní politický boj trvající zhruba do konce 50. let, o němž se dále ještě zmíním.

Část exulantů se „světonázorově“ a v důsledku také svou praktickou hodnotovou orientací vztahovala k **(osvícenskému) pokrokovému humanismu** a část k **tradičnímu (katolickému) křesťanství**. Byly zde ovšem i menší „nemainstreamové obce“ – do jisté míry specifické odnože prvního z oněch dvou hlavních proudů. Šlo například o obec **liberálně-pravicovou** (národní demokraté, agrárníci) odkazující na příslušné prvorepublikové tradice. A byla zde také obec **radikálně-socialistická**, deklarující souhlas s rozsáhlým vyvlastněním soukromého majetku nejen po květnu 1945, ale i po únoru 1948 (Československý zahraniční ústav v exilu v čele s Vlastislavem Chalupou a Mojmírem Povolným, sociálnědemokratická „mládežnická“ frakce v čele s Radomírem Lužou a Jiřím Horákem).

Poukaz na rozdíly v kulturní a hodnotové identitě mohou shrnout konstatováním, že v českém exilu existovala pluralita, a že vyznávané hodnotové systémy nebyly zcela sourodé či přesněji – v některých zásadních věcech byly protikladné. Ve spíše teoreticky uchopitelné a v tisku ventilované problematice světonázorů a s nimi spjatých idejí však nedocházelo k tak dramatickým střetům, jako v rovině politické – byť politická akce přirozeně vyrůstala z vyznávaných hodnot.

Politická identita

V závěrečné části svého referátu zúžím problematiku fenoménu politické identity exulantů na dva nadstranické spory. Jejich podstata byla určující nejen pro vývoj v exilu, ale svým způsobem i pro vývoj v uplynulém čtvrtstoletí českého „postkomunismu“. Šlo o vyhraněné spory, jejichž intenzita během desetiletí vyprchala a na jejichž význam se ke škodě věci

postupem času zapomnělo. První spor lze označit jako „**košičané versus protikošičané**“ a druhý spor jako „**gradualisté versus antikomunisté**“.

V prvním případě šlo o postoje k právní a programové kontinuitě tzv. třetí československé republiky a její tzv. lidové demokracie – s určujícími atributy (1) zrušení politické plurality, (2) retribučního soudnictví použitého i proti politickým soupeřům, (3) znárodňování soukromého majetku, (4) vysídlení sudetských Němců na základě kolektivní viny.

Označení exilového sporu jako „košičané“ versus „protikošičané“ je ovšem pouze symbolické („košičané“ takto sami sebe nenazývali) – vztahuje se k tzv. *Košickému vládnímu programu* poválečné vládnoucí koalice tzv. Národní fronty, jakožto „konstitučnímu“ základu pro realizaci výše uvedených čtyř atributů. Přesnější vymezení je: zastánci legitimacy a mocenské i programové kontinuity Národní fronty (tj. v exilu 40. až 60. let Rada svobodného Československa a spol.) versus ti, kdo legitimitu poválečné vlády Národní fronty odmítali a vztahovali se k československé ústavě z roku 1920 či obecněji k tradiční (západní) liberální demokracii. Tento spor byl vyhrocen v první exilové etapě let 1948–1956 a vedl k situaci, kterou lze bez nadsázky nazvat nesmiřitelný rozkol. Na přelomu 50. a 60. let sice jeho intenzita poklesla a později hýbaly exilem spíše aktuální události, zůstal však latentním a nevyřešeným (nejen) exilovým problémem až do konce 80. let.

Poté se do jisté míry spor o Národní frontu přenesl i do domácí situace v období po listopadu 1989 a dodnes není jasně vyřešen. Jako příklady lze zmínit: (1) bouřlivé veřejné rozepře a vzájemné osočování historiků a publicistů o vysídlení a kolektivní vinu/nevinu sudetských Němců v 90. letech a dlouhodobé zneužívání tohoto tématu pseudonárodoveckým emocionálním propagandismem v politickém prostředí, (2) boje o právní stvrzení a veřejné navrácení cti a bezúhonnosti nespravedlivě odsouzeným a perzekuovaným – připomeňme příklady rehabilitace velkopodnikatele Jana Antonína Bati a „nerehabilitace“ předsedy agrární strany Rudolfa Berana či generála Lva Prchaly, (3)

projednávané restituční kauzy a přípustnost či nepřípustnost stanovené spodní časové hranice (25. únor 1948) pro nárok na restituci zabaveného majetku.

Nyní ke sporu „gradualisté versus antikomunisté“, který měl svůj předobraz v nerovném střetu zastánců a odpůrců poválečné koalice části nekomunistů s komunisty (tj. Národní fronty) oficiálně vyhlášené v dubnu 1945 a neoficiálně připravované de facto od roku 1940. Spor o přípustnost další spolupráce s doma již monopolně vládnoucími komunisty ukotvenými v jejich totalitárním politickém systému začal v exilu na podzim roku 1956 vyhlášením programu resp. strategie tzv. gradualismu. V prvním čísle newyorského (od roku 1960 pařížského) časopisu *Svědectví* formulovali tuto strategii a vypustili ji do exilového prostředí Pavel Tigrid a skupina radikálních socialistů (dříve profilovaných v exilových časopisech *Tribuna* a *Naše cesta*), dotovaní americkými sponzory z National Committee for a Free Europe (nebo též Free Europa Committee) tj. oficiálně nevládní organizace, která byla ve skutečnosti nástrojem americké vlády.

Podstatou strategie gradualismu byla snaha nalézt doma v Československu tzv. národně uvědomělé komunisty ochotné vést dialog o nezávislosti na Sovětském svazu a o částečném uvolnění politických poměrů a občanských práv. Tuto strategii lze jinými slovy nazvat také snahou o konstruktivní kooperativismus nekomunistů s komunisty – k jehož naplnění došlo v Československu (a předtím pozoruhodně v Polsku) beze zbytku na konci 80. let. Nutno říci, že zpočátku gradualismus většina exulantů odmítla. Postupem času – během domácího tzv. reformního procesu v 60. letech, po příchodu tzv. reformních komunistů do exilu po srpnu 1968 či po Helsinské konferenci v polovině 70. let, kde komunisté na mezinárodní scéně přislíbili dodržování lidských práv – však část této většiny (ať už z praktických nebo ideových důvodů) gradualismus akceptovala.

V odmítání gradualismu a jakékoli kooperace s komunisty setrvali početní, ale méně vlivní zastánci strategie důsledného antikomunismu tj. nulové tolerance vůči komunismu a jeho ideologii, režimu i představitelům.

Ti jako svůj cíl deklarovali nikoliv dílčí zlidštění komunistického režimu, ale odstavení komunistů od moci, vytvoření pluralitního politického systému a obnovení právního státu. Připomenout lze postoje Světového sdružení bývalých politických vězňů z Československa, Republikánského hnutí, České světové unie, okruhů autorů a čtenářů časopisů *Zpravodaj* (Chicago), *Národní politika* (Mnichov), *Hlasatel* (Chicago), *Naše Hlasy* (Toronto), *Rozmach* (Rotterdam) aj.

Politicky zvítězila v exilu (primárně v důsledku možností otevřených americkou i západoevropskou podporou) i po pádu komunismu doma strategie gradualistická resp. konstruktivně-kooperativní. Model pragmatické dohody s představiteli domácího totalitárního režimu, který se z perspektivy některých exulantů zdál - i s ohledem na postoje Západu - být dlouhodobě realističtější, vypadal na přelomu 80. a 90. let už jako jednoznačně vítězná strategie. Toto vítězství bylo navíc umocněno zásadní změnou a nikoli jen dílčí úpravou politického režimu v Československu. Z hlediska dnešních vědomostí o transformaci komunismu v postkomunismus a o uplynulém čtvrtstoletí se však gradualismus a model konstruktivní kooperace pragmatické části nekomunistů s komunisty jeví přinejmenším jako diskutabilní.